

واکنش تجار در برابر قانون تحدید تریاک براساس اسناد مجلس شورای اسلامی (۱۲۸۹-۱۳۰۶ ش / ۱۹۱۰-۱۹۲۷ م)

محمدرضا علم*

فاطمه حاجی‌آبادی**

چکیده

در دوره حاکمیت قانون در ایران با تأسیس مجلس شورای ملی در سال ۱۳۲۴ ق/ ۱۹۰۶ م مصرف تریاک تقابلی با فقه اسلامی نداشت، اما دولت با توجه به اوضاع جهانی نظام‌نامه قانون تحدید تریاک را در مجلس دوم در سال ۱۳۲۹ ق/ ۱۹۱۱ م تنظیم کرد و این قانون را با تصویب مجلس به اجرا درآورد. قانون تحدید تریاک با واکنش‌ها و مخالفت‌هایی از سوی طیف‌های گوناگون جامعه روبه‌رو شد. تاجران و بازرگانان تریاک از جمله گروه‌هایی بودند که با نوشتن شکایات و فرستادن تلگراف‌هایی خواستار حذف، تغییر، یا تعدیل این قانون شدند. در این مقاله، با تکیه بر اسناد مجلس شورای اسلامی، تلاش داریم به این سؤال پاسخ دهیم که واکنش بازرگانان در برابر قانون تحدید تریاک چه بود؟ و به‌طور کلی واکنش تجار را به‌منزله نمونه‌ای از قانون‌مداری طیفی مهم از جامعه ایران، که سهم بزرگی در مشروطه داشتند، ارزیابی کنیم. قانون تحدید تریاک با وجود مخالفت‌ها توانست موانع عرفی و مذهبی را بشکند و راهی باز کند تا ایران را به‌سوی نخستین گام‌های اجرای قانون و حاکمیت آن در جامعه سوق دهد.

کلیدواژه‌ها: تجار، تریاک، مجلس، قانون تحدید، مأمور تحدید.

* دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه شهید چمران، mram36@yahoo.com

** دانشجوی دکتری تاریخ، دانشگاه شهید چمران اهواز، fatemehajibady@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۴/۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱۲/۱۵

۱. مقدمه

انقلاب مشروطه ایران دستاوردهای بزرگی در زمینه تحول اندیشه سیاسی داشت. در این میان هر چند انجمن‌ها، روزنامه‌ها، و مدارس کوشیدند مردم سراسر ایران را با مبانی و اصول مشروطیت آشنا کنند، اما با این حال دولت مشروطه‌خواهان بسی مستعجل بود. نه فقط محمدعلی شاه، بلکه گروهی از اشراف، فئودال‌ها، روحانیان، و بازرگانان به مقابله با مشروطه و اصول نوین پرداختند. از مهم‌ترین علل مخالفت با مشروطه تقابل بنیان‌های مدنی و فرهنگی کهن با بنیان‌ها و اصول نوین بود. انقلاب مشروطه در معنا و مفهوم وسیع آن دغدغه قانون داشت. مشروطه‌خواهان خواستار حکومتی بودند که قانون‌محور باشد و مردم در آن نقش ایفا کنند. آنان ریشه همه بدبختی‌های ایرانیان را در بی‌قانونی می‌دانستند و تا وقتی که قانون در کشور برقرار نباشد، سعادت برای این ملت متصور نمی‌شدند؛ البته توجه به قانون یکی از عناصر توسعه سیاسی و فرهنگی به‌شمار می‌رود و جامعه برای حرکت به سوی مدنیت باید راه‌کارها و راه‌بردهای اصولی داشته باشد. باید در جامعه مراکز و مراجع رسمی، معیارها، شاخص‌ها، و هنجارهای قانونی وجود داشته باشد تا جامعه قانونمند اداره شود. در جامعه‌ای که قانون حاکم است قدرت مشروع می‌تواند توجیه اخلاقی و قانونی‌ای برای اعمال و رفتار خود فراهم کند و مردم را به اطاعت خود وادارد.

قانون تحدید تریاک در مجلس دوم در سال ۱۲۸۹ ش / ۱۸۷۲ م به تصویب رسید. اجرای اصول این قانون با مشکلات فراوانی روبه‌رو شد. این امر نهادینه‌نشدن قانون‌گرایی را در جامعه آن روز ایران به‌خوبی نشان می‌داد. در این میان قانون‌گریزی نه فقط در بین گروه‌های گوناگون مردم، بلکه گاهی در میان مجریان این قانون نیز دیده می‌شد. اسناد حاکی از این است که با وجود مجلس مشروطه اذهان عامه از قانون و تشکیل جامعه قانون‌مدار فاصله درخوری داشت و زمان لازم بود تا مردم و اجزای حکومت قوانین مصوب را برتابند. قانون تحدید تریاک باعث شد تا گروه بسیاری از تجار با طرح شکایاتی خواستار لغو آن شوند؛ قانونی که تجارت داخلی و تجارت خارجی تریاک از آن متضرر می‌شد.

روش این پژوهش تاریخی است و با استفاده از اسناد آرشیوی مجلس شورای اسلامی و منابع کتاب‌خانه‌ای انجام گرفته است.

۲. پیشینه تحقیق

در تحقیقات پیشین درباره اقتصاد ایران مسئله تریاک بسیار جزئی بررسی شده است. در پایان‌نامه‌ای با عنوان «تولید و تجارت تریاک و تأثیر آن بر وضعیت اقتصادی - اجتماعی

عصر پهلوی اول (۱۳۲۰-۱۳۰۴ ش) تلاش شده است تولید و تجارت تریاک در عصر پهلوی اول ارزیابی شود و تأثیر تولید و تجارت آن در اقتصاد نوپای پهلوی اول و همچنین تأثیرات اجتماعی آن در جامعه بازبینی شود. در مقاله دیگری با عنوان «جایگاه تریاک در تجارت خارجی ایران در دوره قاجار (۱۳۳۴-۱۲۱۰ ق)» به فراز و فرود و تجارت آن و تبدیل آن از یک کالای غیرتجاری به تجاری و به تأثیرات آن در تجارت ایران اشاره شده است.

نوآوری این پژوهش، با توجه به پیشینه، بررسی واکنش تجار در برابر قانون تحدید تریاک با استفاده از اسناد آرشیوی مجلس شورای اسلامی است که تاکنون به صورت مستقل به آن توجه نشده است.

۳. قانون تحدید تریاک

تریاک از آغاز دوران اسلامی در ایران شناخته شده بود. پزشکان از مدت‌ها پیش به خواص دارویی تریاک پی برده بودند و آن را برای درمان بیماران خود تجویز می‌کردند. بهره‌برداری از تریاک به منزله ماده مخدر در دوره صفویان رایج شد. مقارن با اجرای شعار کشور بریتانیا، در جهت رواج کشت خشخاش و استعمال آن، ایران نیز عرصه کشت روزافزون خشخاش و استعمال افیون شد. مبارزه با مصرف تریاک نیز از دوره صفویه آغاز شد، ظاهراً برای نخستین بار شاه طهماسب صفوی دستور داد تریاک موجود در دربار را از بین ببرند. هم‌چنین شاه عباس دوم، برای پیش‌گیری از مصرف تریاک، فرامینی صادر کرد (لطیفی‌نیا، ۱۳۷۱: ۱۱۰). در سال ۱۲۸۹ ش / ۱۳۲۹ ق / ۱۹۱۰ م لایحه تریاک از مجلس گذشت که در عرض هفت سال کشت آن محدود شد و استفاده از آن به تولید دارو تقلیل یافت (عیسوی، ۱۳۸۸: ۳۶۹). تریاک محصول عمده زراعت ایران بود و با قانون تحدید تریاک زراعت و تجارت در ایران به مخاطره افتاده بود، زیرا اکثر مردم ایران از راه زراعت و تجارت تریاک روزگار می‌گذراندند (ماکم ۱: ۷۸ / ۲ / ۱۷ / ۳۳ / ۴). بنابراین گروهی از تجار از مجلس تقاضای الغای قانون تحدید تریاک را کردند (ماکم: ۲۳۹ / ۳ / ۱۸ / ۳۶ / ۶، نمره ۶۵۹۳).

قانون تحدید تریاک در همه جای ایران به صورت جدی پی‌گیری می‌شد. به‌نوشته دولت‌آبادی، همه کسانی که به هر صورتی در کشت و زرع و یا دادوستد محصول تریاک ذی‌نفع بودند با مأموران دولتی درگیر شدند و آشوب به پا شد. در تلگراف‌خانه‌ها چادرها برپا می‌کردند و به واسطه کسانی که صاحب قدرت و طرف‌دار آزادی کشت و خرید و

فروش تریاک بودند به مجلس و دولت شکایت می‌بردند، با این امید که این ماجرا فیصله یابد و تجارت تریاک دوباره به روال نخست بازگردد (دولت‌آبادی، ۱۳۷۱: ج ۴، ۲۹۵-۲۹۶). اصول مصوب‌شده قانون تحدید تریاک شامل بیست مورد بود که با توجه به اهمیت آن‌ها ترجیح داده شد به محتوای بعضی از این اصول اشاره شود:

قانون تحدید تریاک به دست مأموران اداره تحدید در همه ایالات و ولایات اجرا می‌شد و مأموران حق وصول تریاک را نداشتند. تریاک‌هایی که به خارج صادر می‌شد باید با نظارت مأموران پست به صورت چانه مالیده می‌شد و برای جلوگیری از تقلب باید نهایت دقت را در صحت تریاک، با حضور یک نفر مأمور مخصوص از طرف اداره تحدید، اعمال می‌کردند و مهر اداره تحدید ملاک صحت و نبود تقلب در آن تریاک بود. ایالات و ولایات و یا دلال‌هایی که دادوستد تریاک انجام می‌دادند و مورد اعتماد تجار بودند باید خود را به رئیس تحدید محل معرفی می‌کردند و مکلف بودند در آخر هر هفته گزارشی از صورت معاملات هفته ارائه دهند. کسانی که در داخل کشور به تجارت تریاک می‌پرداختند باید تریاک خود را به اداره تحدید می‌بردند و در انباری مخصوص به امانت می‌سپردند و قبض دریافت می‌کردند تا هر زمانی که می‌خواستند تریاک را خارج کنند. به موجب قانون، باید مالیات دیوانی را می‌پرداختند و پس از الصاق باندرول و مهر مخصوص آن را خارج می‌کردند. محافظت از تریاک لوله‌شده در انبارهای دولتی دو ماه به صورت رایگان بود، اما پس از دو ماه برای هر من تبریز در هر روز یک شاهی از وزن بسته گرفته می‌شد. برای صدور تریاک به خارج باید به اندازه حقوق دیوانی، معادل مقرری مصرف تریاک داخلی، وجه‌الضمان یا سند معتبری می‌سپردند و به موجب جواز اداره تحدید محل تریاک خود را حمل می‌کردند؛ پس از این که تصدیق و جواز عبور گمرک‌خانه سرحد ارائه شد، عین وجه‌الضمان یا سند باید مسترد می‌شد. برای تصدیق و جواز عبور مذکور، با توجه به بعد مسافت، مهلت معین می‌شد. تریاک در هر ولایت که مالیده و لوله می‌شد در همان محل باید باندرول می‌شد. در صورتی که تاجر تریاک برای پرداخت وجه باندرول پولی نداشت، تریاک به صورت امانت در انبار اداره تحدید نگه‌داری می‌شد تا تاجر وجه آن را بپردازد و سپس تریاک خود را می‌توانست ببرد. تجاری که می‌خواستند تریاک را از ولایتی به ولایت دیگر حمل کنند احتمال داشت که وجه باندرول را به صورت نقد نپردازند؛ پس این‌گونه عمل می‌کردند که سند معتبری به اداره می‌سپردند و به موجب جوازی که از اداره تحدید صادر می‌شد تریاک خود را به مقصد حمل می‌کردند و پس از آن که اداره تحدید مقصد بسته‌های تریاک را از حیث عدل و صندوق، وزن خالص، وزن با ظرف، و علامت با جواز

تصدیق می‌کرد، جواز مزبور به اداره اولیه می‌رسید و سند صاحب تریاک به او مسترد می‌شد و اداره تحدید مقصد، پس از دریافت وجه باندرول، تریاک را به عامل تاجر تحویل می‌داد، اما اشخاصی که وجه باندرول تریاک آن‌ها کم‌تر از ۳۰۰ تومان بود باید قیمت باندرول را به صورت نقد در محل می‌پرداختند. اگر کسی تریاک بی‌باندرول در داخل مملکت حمل و نقل می‌کرد، در حکم قاچاق بود. هم‌چنین اگر تریاک را با کالاها و مال‌التجاره دیگر به صورت مخفی حمل می‌کردند، علاوه بر تریاک مال‌التجاره نیز قاچاق محسوب می‌شد. برای حمل تریاک از محلی به محل دیگر، اعم از داخل یا خارج، باید تریاک در اداره تحدید محل، با اطلاع بازرسان اداره، بسته‌بندی می‌شد و به مهر سربی اداره تحدید مهور می‌شد. اگر تریاکی بی‌باندرول از محلی که اداره تحدید نداشت خارج می‌شد، باید آن را به اداره تحدید اولین نقطه‌ای که از آن عبور می‌کرد ارائه می‌داد و طبق نظام‌نامه عمل می‌کرد.

در صورت کشف تریاک نمالیده و تقلبی نزد کسی، پس از تشخیص و ثابت شدن تقلب، صاحب آن مؤاخذه می‌شد (ماکم: ۶ / ۱ / ۴ / ۲ / ۲، شناس‌گر رکورد ۹۶۲۱۵۹). باید توجه داشت این قانون‌نامه به صورت نظری بود و در عمل اجرا نمی‌شد یا با اختلالاتی مواجه می‌شد.

۱.۳ شکایت تجار از عملکرد اداره تحدید

اداره تحدید باید بر مبنای اصول نظام‌نامه با تجار تریاک رفتار می‌کرد. این اصول مصوب مجلس بود، اما با درک مردمی که سال‌ها بدون این قیدوبندهای قانونی تجارت کرده بودند در تعارض بود. پیش از این که قانون تحدید تریاک به اجرا درآید، تجار برای تجارت داخلی و حمل و نقل داخلی معمولاً وجهی را در مقصد تجارت به دولت می‌پرداختند. پس از اجرایی شدن قانون، مأموران تحدید این مبلغ را پیش از حمل تریاک باندرول شده مطالبه می‌کردند که این امر از توان تجار خارج بود و باعث شکایاتی شده بود. تجار یزد، قزوین، و شیراز به همین سبب شکواییه‌ای به مجلس شورای ملی فرستادند و از این عملکرد مأموران اداره تحدید شکایت کردند. آن‌ها متذکر شدند که تجار نمی‌توانند وجه باندرول تریاکی را که به یزد حمل می‌شود در قزوین و تبریز بدهند و برای دولت چه فرقی می‌کند که این وجه را در یزد یا قزوین و یا تبریز بگیرد (ماکم: ۱۳ / ۱ / ۲۴ / ۵ / ۱۳۰، نمره قبض ۷۳۱۱)؛ البته در نظام‌نامه برای این قانون موردی پیش‌بینی شده بود، که اگر تجار توانایی پرداخت

وجه باندرول را در شهر مبدأ نداشتند، با سپردن سند می‌توانستند آن را در شهر مقصد بپردازند (ماکم: ۶/۱/۴/۲، شناس‌گر رکورد ۹۶۲۱۵۹). شکایت تجار نشان می‌داد عملکرد مأموران تحدید در این مورد معارض با قانون بود و قانون نظام‌نامه به‌طور کامل اجرا نمی‌شد. تجار مشهد هم از عملکرد اداره تحدید، که قانون مملکتی را اجرا می‌کرد، اظهار نارضایتی کردند. در پاسخ به این اعتراض نوشته شد که هر گاه تحدید تریاک به‌خوبی اجرا شود و از قاچاق‌های معمولی جلوگیری به‌عمل آید، عایدات خزانه دولت خیلی بیش‌تر خواهد شد.

دولت قانون تحدید تریاک را مراقبت بیش‌تر برای جلوگیری از قاچاق و از حقوق دولتی دانست و شکایات تجار را در صورتی پذیرفت که در طی اجرای قانون تحدید تریاک اجحافات شده باشد. در این صورت بر عهده این اداره بود که اصلاح آن را به‌صورت مستقیم از مقامات مربوطه تقاضا کند و برای اصلاح آن پیش‌نهاداتی بدهد (ماکم ۲: ۷۸/۲/۱۷/۳۳/۴، نمره ۲۳۳۶). گروهی از تجار با توجه به این‌که اداره تحدید راه تجارت تریاک را بسته بود ادعای خسارت کردند و از بسته‌شدن راه‌ها به روی تجارت تریاک ناخشنود بودند (ماکم ۱: ۷۸/۲/۱۷/۳۳/۴). این گروه از تجار به‌طور قطع از اصول قانون تحدید خبر نداشتند و یا ضمانت اجرایی این قانون را، با پشتوانه محکم تصویب مجلس، بر نمی‌تاییدند.

گاهی شکایات علیه عملکرد مأموری از اداره تحدید بود. در سال ۱۳۰۶ ش محمدباقر رئیس‌التجار نائینی از آقای میرزا حسن خان نائینی، سرمفتش اداره تحدید یزد و مستخدم مالیه، شکایت کرد. وی در نامه‌ای که به مجلس فرستاده بود اظهار داشت که، به‌موجب قبضی، بیست تومان وجه نقد به این مأمور تحدید داده است تا در قبال آن تریاک بگیرد، اما وی تحویل جنس را به‌تعویق انداخته است. شاکی اذعان کرده بود که چندین نامه رسمی به دایره مالیاتی یزد فرستاده، اما نتیجه‌ای نگرفته و تقاضا کرده است که طلب او را در صورت حقانیت از مأمور مزبور دریافت کنند و به او مسترد دارند (ماکم ۱: ۵۵/۱/۲۷/۵۸/۶ ج، شماره ثبت ۱۱۶۴۸). مجلس و وزارت مالیه طی مراسله‌هایی حق را به مأمور تحدید تریاک دادند و اعلام داشتند که بنا بر اظهار حسن خان محاسبه شما با او تصفیه شده و دیگر طلبی با او ندارید (ماکم ۲: ۵۵/۱/۲۷/۵۸/۶ ج، شماره ثبت کل ۱۵۵۷۹؛ ماکم ۳: ۵۵/۱/۲۷/۵۸/۶ ج، نمره ۳۲۸۷۶). یکی از شکواییه‌ها از شخصی به نام علی بدل تاجر کاشانی بود. وی اظهار کرده بود در حالی که تریاک باندرول شده وی از همدان مجوز گرفته در مسیر تجارت به‌دست اداره تحدید رشت توقیف شده است. تاجر تقاضا کرده بود که در این مورد تهران تصمیم بگیرد. وی در شکایت خود به خون‌های ریخته‌شده در مشروطه

اشاره کرده بود و این که اگر رئیس تحدید همدمان قانونی بوده است، چرا جواز او ارزشی ندارد و اگر قانونی نبوده است، پس یک نفر دیگر را معین کنید تا مردم در فشار ظلم نباشند (ماکم: ۳ / ۱ / ۳۰ / ۱۹۹۳، نمره کتاب ثبت ۳۰۴). در لحن این سند، با وجود اعتراض این تاجر، تا حدود بسیاری توسل او به قانون درخور تأمل است. وی آگاهانه از اجرایی نشدن قانون سخن گفته است و این که در صورت اجرانشدن قانون جامعه متضرر خواهد شد و این نشان دهنده گام بزرگی در قانون‌گرایی افراد جامعه و رسیدن به دروازه‌های جامعه مدنی بود. تجار، به منزله جماعتی از مردم ایران، برای اولین بار شکایات خود را علیه عملکرد یک اداره به مرجعی قانونی، یعنی مجلس شورای ملی، ارائه می‌کردند؛ درست است که به یک مصوبه مجلس معترض بودند، اما همین که شکایات خود را به مرجعی قانونی اعلام می‌کردند به تدریج به سوی تحلیل جامعه سنتی در جامعه مدنی پیش می‌رفتند. اهمیت این موضوع به ظاهر کوچک در جایی روشن می‌شود که از نظر دور نداریم تا پیش از تشکیل مجلس شورای ملی مهم‌ترین مرجع برای شکایات مردم معمولاً بزرگان محله و یا کسانی بودند که به دین‌داری اشتهار داشتند. گام‌های اولیه تشکیل جامعه مدنی ناخودآگاه شروع شده بود، حتی مردم علیه قانون مصوبه مجلس به همان مجلس شکایت می‌بردند.

۲.۳ شکایت تجار داخلی تریاک

دولت ایران برای این که کشت غلات کم نشود و به ارزاق عمومی لطمه‌ای وارد نشود گاهی از زیادشدن کشت تریاک جلوگیری می‌کرد، اما این منع دوامی نداشت. محصول تریاک بیش‌تر در خراسان، شیراز، اصفهان، کرمان، کازرون، شوشتر، بروجرد، همدان، و کرمانشاه به‌عمل می‌آمد. در خود ایران هم تریاک زیاد مصرف می‌شد به طوری که، به‌نوشته دالمانی، کنسول‌های خارجی مقیم ایران گزارش داده بودند در اصفهان و حوالی آن روزی ده من شاه (۶۰ کیلوگرم) تریاک به مصرف می‌رسید و در سایر ایالات هم تریاک مصرف بسیار داشت. اغلب ایرانیان به مصرف این سم مهلک عادت کرده بودند؛ به‌ویژه در خراسان شمار معتادان به تریاک زیاد بود. انحطاط اخلاقی در اروپا به دلیل افراط در مصرف مشروبات الکلی روی می‌داد، اما در ایران به‌واسطه اعتیاد به مصرف تریاک رخ می‌داد؛ روزبه‌روز هم بر تعداد تریاکی‌ها در ایران افزوده می‌شد (دالمانی، ۱۳۳۵: ۹۳-۹۵). با توجه به حجم استفاده تریاک در آن دوره، تجارت تریاک در داخل ایران بازار پررونق و پرسودی بود و به‌طور قطع محدودکردن این تجارت پرسود، با تصویب مجلس شورای ملی، اعتراضاتی را در پی داشت.

قانون تحدید تریاک موجب تنگناهایی برای تاجران داخلی تریاک شد. باندرول تریاک، حمل و نقل تریاک، و اجرانکردن برابر این قانون در نواحی و شهرهای گوناگون به اعتراضات و شکایات منجر شد. اداره تحدید نهایند در سال ۱۳۰۱ ش اجازه حمل تریاک به اصفهان را نمی داد. طبق نظام نامه باید نیمی از محموله تریاک حتماً باندرول می شد که این امر شکایت تجار را برانگیخت و از این روند که در هر اداره تحدیدی در هر شهر مبلغی از تجار بابت باندرول گرفته می شد به شدت شاکی شدند (ماکم ۱: ۸۰ / ۲ / ۲۳ / ۳۷ / ۴). تجار در این مورد جواب قابل قبولی گرفتند و قرار بر این شد که چون حکمی مبنی بر حمل شیره به اصفهان صادر نشده است، برای رفع شکایت تجار به اداره تحدید نهایند دستور داده شد که مانع حمل شیره نشوند (ماکم ۲: ۸۰ / ۲ / ۲۳ / ۳۷ / ۴، نمره ۲۳۳۴۸).

یکی دیگر از علل مخالفت تاجران موردی بود که تاجران تهران به آن اعتراض کردند. این اعتراض در اسفند ۱۳۰۶ ش از آنجا ناشی می شد که در برخی شهرها، مثل شیراز و اصفهان، هنوز آزادی خرید و فروش تریاک وجود داشت و قانون تحدید شامل این شهرها نمی شد. همین امر باعث شیوع قاچاق در تهران شده بود، تا جایی که همه مصارف شهری را تأمین می کرد. تجار تهران، ضمن اشاره به نص صریح قانون اساسی (عموم اهالی ایران در مقابل قوانین دولتی متساوی الحقوق اند) و این که قوانین موضوعه مملکتی قابل تبعیض و تخفیف نیست، از مجلس شورای ملی تقاضا کردند که چون آزادی تریاک در اصفهان و شیراز تصمیم قطعی دولت است و تفاوتی بین مردم شیراز و اصفهان با تهران نیست، همان تصمیمی را که درباره شیراز و اصفهان اتخاذ کرده اند در تهران نیز معمول دارند (ماکم ۱: شماره ثبت ۱۸۵۱۴، شناس گر رکورد ۵۵۸۵۹۵). پاسخ وزارت مالیه و مجلس آن چیزی نبود که تجار تهرانی انتظار داشتند. وزارت مالیه جلوگیری از قاچاق را از وظایف اولیه خود دانست و این که برای نیل به این مقصود از تشبث به هر وسیله خودداری ندارد و برای تعقیب قاچاقچیان و تسلیم مرتکبان به محاکم صالحه بر طبق قانون تأکید کرده است (ماکم ۲: نمره ۱۹۸۹۹، شناس گر رکورد ۵۵۸۵۹۵). اعتراض دیگر تجار تهران درباره مقدار زیاد لوله تریاکهایی بود که در انبارهای تحدید مرکز و ولایات نگه داری می شد و مبالغی از سرمایه آنها به این کالا تبدیل شده بود و، علاوه بر خسارتی که به واسطه مصرف نشدن لوله باندرول در تهران به تجار می رسید، اداره تحدید روزانه منی یکشاهی حقوق انبارداری از تجار مطالبه می کرد. تجار تقاضا کردند که لوله تریاکها در انبار تحدید را خود دولت به قیمت عادلانه روز از تجار خریداری کند و قبوض انبار را دریافت دارد؛ چراکه در غیر این صورت ممکن است این ترتیب به خسارت جبران ناپذیر عده ای منجر شود (ماکم ۱: شماره

ثبت ۱۸۵۱۴، شناس‌گر رکورد ۵۵۸۵۹۵). مجلس در پاسخ به این تقاضا آورده است که تصمیمی در رفع این شکایت اتخاذ خواهد کرد (ماکم ۳: شناس‌گر رکورد ۵۵۸۵۹۵). تشبث به قانون، برای لغو قانون دیگر، از ویژگی‌های نشناختن جامعه‌ای قانون‌مدار است. تجار تهران سعی می‌کردند، با توسل به قانون یک‌سانی همه مردم در برابر قانون، قانون تحدید تریاک را دور بزنند و آزادی تجارت تریاک در اصفهان و شیراز شامل حال آن‌ها نیز شود؛ در صورتی که می‌توانستند متقاضی اجرای قانون تحدید در اصفهان و شیراز شوند.

۳.۳ شکایت تجار از تجارت خارجی تریاک

صدور تریاک از سال ۱۲۶۹ ق/ ۱۸۵۳ م در ایران آغاز شد. در ابتدا مقدار آن اندک بود و به تدریج در سال‌های بعد افزایش یافت؛ محصول تریاک خراسان از همه جا زیاده‌تر بود، به طوری که در سال ۱۸۸۹ م مبلغ ۱۸۰ هزار تومان تریاک از همین ایالت به هندوستان و اسلامبول فروخته شد. در ابتدا تریاک ایران به جاوه، چین، هندوچین، عدن، و سوئز حمل می‌شد و بهترین جنس آن به لندن می‌رفت که در آنجا مرفین از آن استخراج می‌کردند و به آمریکا می‌فرستادند، اما بعدها بیش‌تر به مملکت چین فرستاده می‌شد و به واسطه خوبی جنس مانع ورود تریاک ترکیه و هندوستان به آن کشور می‌شد. تریاک خوب ۷۰ درصد شیره دارد و تقریباً نه تا ده درصد مرفین از آن استخراج می‌شود (دالمانی، ۱۳۳۵: ۹۳-۹۴). تریاک جزء امتعه‌ای بود که تجارت آن تا پیش از قانون تحدید سود کلانی را عاید تجار تریاک می‌کرد. قانون تحدید با گذاشتن چهارچوب قانونی و اندکی محدودتر کردن تجارت تریاک تجار را علیه این قانون برانگیخت.

اداره تحدید تریاک در گمرک باعث نارضایتی تاجران شده بود؛ بدین علت که با گرفتن وجه مالیات و وجه گمرکی به تاجران اجحاف می‌شد. وزارت مالیه در مرحله اول در پاسخ به شکایات در این باره به نفع معارضان رأی داد و حق را یکی از این دو مالیات دانست. هم‌چنین اداره مالیه متذکر شد در صورتی که اداره تحدید اردبیل اظهار تاجران را نمی‌پذیرد باید صریحاً بنویسد (ماکم ۱: ۲۹/۲/۱۵/۱۴۶/۲ ج، نمره کتاب ثبت ۱۴۲۷۷). هم‌چنین تاجران برای صدور تریاک به خارج از کشور وجه‌الضمانی را باید به دولت می‌پرداختند که گویا اگر این تریاک برگشت می‌خورد در صورت تصدیق رئیس گمرک و ارائه جواز وجه‌الضمان به تاجران مسترد می‌شد. جمعی از تجار کلیمی از اقدامات سوء افراد گمرک و دوایر گمرک به مجلس شکایت بردند. از سوی مجلس به وزارت مالیه ابلاغ شد که اقدامات

مقتضی را به عمل آورد و اگر وجهی برخلاف قانون گرفته شده است حکم به استرداد کند و مراتب را اطلاع دهد (ماکم ۲: ۲۹/۲/۱۵/۱۴۶/۲ ج، نمره کتاب ثبت ۱۳۵۰۱). محوریت قانون در اسناد و تکیه بر تأییدات مجلس نشان می‌داد که دولت تصمیم دارد این معضل اجتماعی و اقتصادی را با کمک قانون و مجلس حل کند و مشروعیت قانون برای این اقدام واضح بود.

وزارت مالیه پس از تحقیقات لازم این‌گونه رأی داد که در حق تاجران از طرف اداره تحدید اجحافی صورت نگرفته است و ترتیبی که در دایره تحدید اعمال شده مطابق با نظام‌نامه دوایر ثلاثه و دستور مرکز بوده است، بنابراین تاجران حق تظلم و دادخواهی نداشته‌اند (ماکم ۳: ۲۹/۲/۱۵/۱۴۶/۲ ج، نمره ۷۳۸). تاجران اردبیل در شکواییه‌ای دیگر اظهار داشتند که دوایر در مطالبه حقوق ما کوتاهی کرده‌اند و می‌گویند: «جواز گمرک که آورده‌اید نوشته گمرک شده و نوشته عبور شده» بنابراین، چون کلمه «عبور شده» ذکر نشده است، باید در برابر هر مثقال ۱۰۰ دینار پرداخت کنید. تاجران به نمایندگان مجلس شکایت بردند و اظهار داشتند که اگر رؤسای دوایر قصد ظلم ندارند، نباید مانع صدور تریاک شوند و این موانع را در برابر تجارت تریاک بتراشند؛ چراکه اگر سودی عاید نشود، ترک تجارت خواهند کرد (ماکم ۴: ۲۹/۲/۱۵/۱۴۶/۲ ج، نمره ۲۷). تاجران، به منزله عامل اقتصادی مهمی که در این قانون احساس ضرر و زیان می‌کردند و از اهمیت جایگاه خود در جامعه آن روز آگاه بودند، گاهی به تهدید نیز روی می‌آوردند. تهدید آن‌ها اقتصاد کشور را فلج می‌کرد.

در سندی دیگر، گروهی از تجار یزد تعرفه گمرکی بر کالای تجاری را به سکتی‌ای بر تجارت تعبیر کردند. یکی از کالاهای تجاری ایران، به‌ویژه در یزد، تریاک بود. هر سال مبالغی از درآمد این تجارت عاید دولت و ملت می‌شد که دفاتر گمرکی سابق گواه این امر بود. اما پس از قانون تحدید تریاک این عایدات به شدت سقوط کرده بود و بعید نبود که از بین می‌رفت؛ به‌ویژه در این ایام که از طرف اداره مالیه اعلان شده بود که باندرول تریاک تماماً در یزد پرداخت شود و پس از ورود به سرحد و آوردن مجوز گمرک سرحدی عبور داده شود. این امر خارج از توان تاجران بود. بعضی مردم ۵۰۰ تومان از ثروت خود را روی تریاک سرمایه‌گذاری کرده بودند، در حالی که برای حمل آن باید هزار تومان هزینه باندرول پرداخت می‌کردند و این تجارت دیگر برای آن‌ها سودی دربر نداشت. تاجران یزد از دولت تقاضا کردند که بار تریاک را حمل کند و به همان ترتیب گذشته از صاحبان مال‌التجاره قبض بگیرد که پس از رسیدن به مقصد پرداخته شود. راه‌کار دیگری که تاجران پیش‌نهاد

کردند این بود که از طرف خزانه‌داری به اداره مالیه دستورالعمل داده شود که تریاک موجودی را به قیمت عادلانه از تجار خریداری کند و وجه آن را بپردازد (ماکم ۱: ۱۶ / ۱ / ۲۵ / ۱۹۴ / ۳، شناس‌گر رکورد ۳۷۹۸۳۱). تاجران خرده‌پای بسیاری که همه دارایی‌شان را بر سر تجارت گذاشته بودند در اجرایی شدن این قانون متضرر می‌شدند و دستورالعمل اداره مالیه تا حدودی ضمانت حفظ اموال را به آن‌ها می‌داد.

مجلس در پاسخ به این تقاضای تجار یزد به ماده چهارده نظام‌نامه تحدید تریاک و لفظ سند معتبر توسل جست و اذعان کرد که هر زمان تجار سند معتبری به اداره مالیه یزد تسلیم کنند، مخالف نظام‌نامه رفتار نخواهد شد، اما اغلب اسنادی که آقایان تجار می‌سپارند اعتباری ندارد و به همین علت در این اواخر به قدری تقلبات روی داده که اداره تحدید مجبور شده اسناد نامعتبر را نپذیرد (ماکم ۲: ۱۶ / ۱ / ۲۵ / ۱۹۴ / ۳، شناس‌گر رکورد ۳۷۹۸۳۱، نمره ۲۱۲۸۱۰).

تجار خراسانی در واکنش به قانون تحدید تریاک از قیوداتی که بر تجارت خارجی تریاک بسته شد و حمل تریاک را انحصاراً از مرز سرخس امکان‌پذیر کرد شاکی شدند. وزارت فلاح و تجارت در پاسخ به این شکایت بیان کرد که چون در مقابل صدور مال‌التجاره ایران اغلب تجار منات و بن روسیه وارد می‌کردند مقرر شده است که در مقابل جنسی که صادر می‌کردند، به همان مقدار جواز گمرکی، مال‌التجاره دیگر ارائه دهند تا اجازه حمل مال‌التجاره داده شود. درباره انحصار سرخس این امر برای جلوگیری از قاچاق انجام شد. سرحدات ایالت خراسان وسعت بسیاری داشت. در همه جا هم اداره گمرک پست نداشت که از قاچاق جلوگیری کند و قاچاق تریاک هم کار مشکلی نبود؛ بنابراین حمل تریاک منحصراً از سرخس قرار داده شد (ماکم ۲: ۷۸ / ۲ / ۱۷ / ۳۳ / ۴، نمره ۲۳۶). قانون تحدید تریاک، که در اوضاع فشار جهانی به دولت ایران و با امکان تثبیت نظام مشروطه در دوره دوم مجلس شورای ملی به اجرا درآمد، باعث رواج قاچاق شد و قاچاق تریاک به تجارت سودمندی برای عاملان آن مبدل شد.

۴. نتیجه‌گیری

بررسی واکنش تجار در برابر قانون تحدید تریاک مسئله اصلی این پژوهش بود. اجرای این قانون با واکنش گروه‌های گوناگونی مواجه شد. تجار در صف اول این اعتراضات بودند. شکایات از اصل قانون تحدید تا چگونگی اجرای این قانون به دست اداره تحدید و مأموران

تحدید را دربر می‌گرفت، اما آنچه ورای این شکایات اهمیت داشت نخستین تجربه‌های جامعه ایرانی از رویارویی با حاکمیت قانون بود. جامعه‌ای که تا آن زمان در چهارچوب قانون عرفی و شرعی حرکت می‌کرد با تشکیل مجلس شورای ملی باید سایه قانون را بالای سرش می‌دید. برای چنین جامعه‌ای حرکت در چهارچوب قانون اساسی غریب می‌نمود. تجارت تریاک در قرن نوزدهم با پشتوانه‌های استعماری اهمیت به‌سزایی یافت و زندگی گروهی از مردم، از زارع گرفته تا تاجر، به این کالای مهم متکی شد. در نتیجه، با تصویب قانون تحدید تریاک در مجلس این گروه متضرر شد. در برابر شکایات مردم دولت اعم از مجلس یا حکومت وقت در اغلب اوقات پس از رسیدگی به شکایات بی‌مورد به نفع اداره تحدید و مأموران آن رأی می‌داد که نشان‌دهنده تصمیم جدی دولت برای حرکت در چهارچوب قانون بود؛ امری که معترضان، به‌منزله جزئی از جامعه سنتی آن زمان، برنمی‌تاییدند. سرانجام این قانون با وجود مخالفت‌ها و شکایات به اجرا درآمد.

کتاب‌نامه

- مرکز اسناد کتاب‌خانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم ۱)، شماره بازیابی: ۷۸ / ۲ / ۱۷ / ۳۳ / ۴.
- مرکز اسناد کتاب‌خانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم)، شماره بازیابی: ۲۳۹ / ۳ / ۱۸ / ۳۶ / ۶، نمره: ۶۵۹۳.
- مرکز اسناد کتاب‌خانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم)، شماره بازیابی: ۶ / ۱ / ۴ / ۲ / ۲، موضوع کارتن: قوانین موضوعه، شناس‌گر رکورد: ۹۶۲۱۵۹.
- مرکز اسناد کتاب‌خانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم)، شماره بازیابی: ۱۳ / ۱ / ۲۴ / ۱۳۰ / ۵، نمره قبض: ۷۳۱۱.
- مرکز اسناد کتاب‌خانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم ۱)، شماره بازیابی: ۵۵ / ۱ / ۲۷ / ۵۸ / ۶، شماره ثبت: ۱۱۶۴۸.
- مرکز اسناد کتاب‌خانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم ۲)، شماره بازیابی: ۵۵ / ۱ / ۲۷ / ۵۸ / ۶، شماره ثبت کل: ۱۵۵۷۹.
- مرکز اسناد کتاب‌خانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم ۳)، شماره بازیابی: ۵۵ / ۱ / ۲۷ / ۵۸ / ۶، نمره: ۳۲۸۷۶.
- مرکز اسناد کتاب‌خانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم)، شماره بازیابی: ۳ / ۱ / ۳۰ / ۱۹۹ / ۳، نمره کتاب ثبت: ۳۰۴.
- مرکز اسناد کتاب‌خانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم ۱)، شماره بازیابی: ۸۰ / ۲ / ۲۳ / ۳۷ / ۴.
- مرکز اسناد کتاب‌خانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم ۲)، شماره بازیابی: ۸۰ / ۲ / ۲۳ / ۳۷ / ۴، نمره: ۲۳۳۴۸.
- مرکز اسناد کتاب‌خانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم ۱)، شماره ثبت: ۱۸۵۱۴، شناس‌گر رکورد: ۵۵۸۵۹۵.
- مرکز اسناد کتاب‌خانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم ۲)، نمره: ۱۹۸۹۹، شناس‌گر رکورد: ۵۵۸۵۹۵.
- مرکز اسناد کتاب‌خانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم ۳)، شناس‌گر رکورد: ۵۵۸۵۹۵.

مرکز اسناد کتابخانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم ۱)، شماره بازیابی: ۲۹ / ۲ / ۱۵ / ۱۴۶ / ۲ ج، نمره کتاب ثبت: ۱۴۲۷۷.

مرکز اسناد کتابخانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم ۲)، شماره بازیابی: ۲۹ / ۲ / ۱۵ / ۱۴۶ / ۲ ج، نمره کتاب ثبت: ۱۳۵۰۱.

مرکز اسناد کتابخانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم ۳)، شماره بازیابی: ۲۹ / ۲ / ۱۵ / ۱۴۶ / ۲ ج، نمره: ۷۳۸.
مرکز اسناد کتابخانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم ۴)، شماره بازیابی: ۲۹ / ۲ / ۱۵ / ۱۴۶ / ۲ ج، نمره: ۲۷.
مرکز اسناد کتابخانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم ۱)، شماره بازیابی: ۱۶ / ۱ / ۲۵ / ۱۹۴ / ۳، شناس‌گر رکورد: ۳۷۹۸۳۱.

مرکز اسناد کتابخانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم ۲)، شماره بازیابی: ۱۶ / ۱ / ۲۵ / ۱۹۴ / ۳، شناس‌گر رکورد: ۳۷۹۸۳۱، نمره: ۲۱۲۸۱۰.

مرکز اسناد کتابخانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم ۲)، شماره بازیابی: ۷۸ / ۲ / ۱۷ / ۳۳ / ۴، نمره: ۲۳۶.
مرکز اسناد کتابخانه مجلس (با نام اختصاری: ماکم ۱)، شماره بازیابی: ۷۸ / ۲ / ۱۷ / ۳۳ / ۴، نمره: ۲۳۶.
دالمانی، هانری رونه (۱۳۳۵). *سفرنامه از خراسان تا بختیاری*، ترجمه محمدعلی فره‌وشی، تهران: امیرکبیر.
دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۷۱). *حیات یحیی*، تهران: عطار.
عیسوی، چارلز (۱۳۸۸). *تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار ۱۳۳۲-۲۱۵ ه.ق)*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره.

لطیفی‌نیا، مهشید (۱۳۷۱). «ترباک و اقدامات انجمن مبارزه با ترباک و الكل»، *گنجینه اسناد*، ش ۷ و ۸.

